

HATTİ-AHHİYAVA İLİŞKİLERİNE DOĞU AKDENİZ'DEN BİR BAKIŞ^{1 2}

Hasan Peker³

ABSTRACT

AN EASTERN MEDITERRANEAN APPROACH TO HATTİ-AHHİYAWA RELATIONS

The wealth of the Eastern Mediterranean and Syria, which were one of the important production and trade regions in the 2nd millennium, attracted the empires of that era. After Egyptian Kingdom, dominant at the southern end of the Mediterranean coast and in South Syria, and the Hittite Empire dominating at the northern end and North Syria had quarreled and allied for many centuries, the Eastern Mediterranean area became a very complicated part of the history of the Near East when Assyrian-Babylonian and Ahhiyawa joined the scene. The aim of this paper is to analyze documents related to the Hittite Kingdom trying to

-
- ¹ Bu çalışma 2007 ve 2008 yıllarında Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü'nün (AKMED) Doktora Araştırma Bursu kapsamında "Suriye Üzerindeki Hitit Hakimiyeti'nde Akdeniz Limanlarının Önemi" ve "Suriye Üzerindeki Hitit Hakimiyeti'nde Akdeniz Limanlarının Önemi: Doğu Akdeniz Limanları ve Komşu Bölgeler" başlıklı projelere yaptığı maddi destekle gerçekleştirilmiştir.
- ² Beni Hititlerin uluslararası ilişkileri konusunda çalışmaya teşvik eden hocam Prof. Dr. Ali Dinçol'a, çalışmanın her aşamasındaki katkı ve yorumlarını esirgemeyen hocam Prof. Dr. Belkıs Dinçol'a ve çalışmanın basıma hazırlanması aşamasında değerli yardımlarıyla destekleyen E. Oya Demirci'ye teşekkürü borç bilirim.
- ³ Yrd. Doç. Dr. Hasan Peker. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü Hititoloji Anabilim Dalı. Beyazıt 34134. İstanbul. hasanpeker@gmail.com

compete in that situation by conquering, signing treaties and laying embargos as well as documents related to Ahhiyawa's direct and indirect relations in reconsideration of Ahhiyawa being a state trying to take part in the trade of the Eastern Mediterranean and Syria by using the way in the west of the Hittite Kingdom and Cyprus.

1) Doğu Akdeniz'de Güç Dengeleri

Doğu Akdeniz bölgesini coğrafi bir birim olarak, batıda Sicilya'dan doğuda Mezopotamya'ya, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Mısır'a kadar uzanan bölge olarak tanımlayabiliriz. Bu bölge Levant olarak da adlandırılmaktadır. Levant terimi daha dar anlamda Orta Doğu/Yakın Doğu ile eşanlamlı olarak kullanılmakta, Doğu Akdeniz bölgesinin doğu kıyı şeridi ve periferisini kapsamaktadır. Bölge Torosların güneyinde başlayıp Mezopotamya'nın kuzeyi ile Fırat'ın batısında bugünkü Suriye, Lübnan ve İsrail'e karşılık gelmektedir.

Eski Şark'ın ekonomi ve medeniyet merkezi diyebileceğimiz bu coğrafyadaki küçük kent devletleri dört yönden gelen merkezi süper güçlerin, imparatorlukların tehdidi altında çatışmalara girmiş ve ittifaklarda taraf olmak zorunda kalmışlardır. Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'ın görece istikrarlı merkezi güçlerinin karşısında, Levant ve hinterlandında varlıklarını ödedikleri vergiler ve politik zekâlarıyla sürdüren küçük kent devletleri ile karşılaşırız (Örneğin Amurrulu Aziru, Nuhaşşeli Tette'nin politik kariyerleri ve Mukiş Kralı İdrimi'nin anlatısı). Eski Yakındoğu'nun imparatorluklarını ise, MÖ 13. yüzyılın ikinci yarısından bir belgeden öğrenmekteyiz. Bu belge Hititler'in bakış açısından Doğu Akdeniz'in güç dengelerini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Hitit Büyük Kralı IV. Tuthaliya (M.Ö. 1237-1212), Amurru Kralı Şauşgamuva ile yaptığı antlaşma metninin (CTH 105 §11) bağılılık kısmında eşitlerini Mısır, Babil, Assur ve sonradan tabletten üzeri kazınarak silinen Ahhiyava Kralı olarak ilan etmektedir (Dinçol 2006: 87; Beckman 1996: 101; Kühne/Otten 1971).

Bu çalışmada listeden çıkarılana kadar Ahhiyava'nın Hititlerle temaslarına Levant'tan bakmaya çalışacağız. Levant'taki bir Hitit vasalı olan

Amurrulu Şauşgamuva dönemine gelene kadar Hitit dış politikasına yukarıdaki “eşitler” çerçevesinde ele almak Eski Yakındoğu'nun bu oyuncularının dahil olduğu mizansenini daha iyi görmemize yardımcı olacaktır. Ancak bundan önce Hititler'in genişleme politikasını ele almakta fayda vardır.

2) Hititlerin Genişleme Politikası

Hitit Devletinin kurucusu I. Hattusili (M.Ö. 1650-1620) aynı zamanda genişleme politikasının da yönünü işaret eden kral olmuştur. Hattusili'nin Anadolu'da bir dizi fetihlerle oluşturduğu devletin, imparatorluk olma yolunda ilk girişimleri, güney ve güneydoğu yönündeki seferlerle somutlaşmaya başlamıştır. Hattusili'nin veliahtı I. Mursili'nin (M.Ö. 1620-1590) Babil seferinden sonra, bu yöndeki kalıcı adımlar imparatorluğun kurucusu I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1355-1322) tarafından atılmıştır. Devletin varlığını sürdürmesi ve büyüebilmesi için gereken hammadde kaynaklarının coğrafyası Kuzey Suriye (yani Torosların güneyinde Anadolu yüksek platosunun bittiği yerde başlayan bugünkü Güneydoğu Anadolu ve Suriye'nin Kuzeyindeki bölge) olarak karşımıza çıkmaktadır. Hititlerin güneye yönelmesinin altında yatan nedenlerden biri, Anadolu'nun dönemin bu yoğun ticaret yollarının dışında yer alması ve bu zenginlikten pay almak istemesidir. Eski Yakındoğu'nun ekonomik ve politik kutupları arasında Mısır'dan Anadolu'ya, Akdeniz'den Mezopotamya'ya kabileler ve askeri seferler bölgeden geçmiştir. Bölgenin hem hammaddeyle gelen üretimine hem de ticarete dayanan zenginliği 14. yüzyılda *süper güçler* olarak adlandırabileceğimiz imparatorlukları yerel küçük krallıkların karşısına çıkartmıştır. Bu zenginliğin altında yatan değerli metaller, özel el üretimi ürünler, prestij ve lüks tüketim nesnelere ile birlikte, zeytin, üzüm üretimi ve tüm Yakın Doğu'dan talep gören sedir ve selvi ağaçları bulunmaktadır. Ayrıca kuru tarıma elverişli geniş ovaları ile bölge kalabalık bir nüfusu da destekleyecek kapasitedir (Klengel 1992: 17-18; Akkermans/Schwartz 2003: 2 vd).

Zenginliği getiren ticaretin Doğu Akdeniz'deki ağına kısmen bakacak olursak:

Yakındoğu'da saraylar arasında yapılan yazışmalarda geçen takas edilen hediyeleri daha geniş çapta yapılan ticaretin kanıtı olarak yorumlayabiliriz.

Kralların habercilerinin izlediği yollardan tüccarların da geçtiğini düşünebiliriz. Arkeolojik ve filolojik verilere göre bazı prestij mallarının orijinlerini kabaca şöyle ele alabiliriz: Babil'den lapis lazuli, Mısır'dan Nübye fetihlerinden gelen altın, abanoz ve fildişi, Anadolu'dan Kıbrıs'a obsidyen, Lübnan'dan sedir ağacı, Sina Yarımadası'ndan turkuaz, Suriye'den Anadolu ve Mezopotamya'ya işlemeli tekstil ve mamul bakır, Filistin'den tekstil boyasında kullanılan deniz kabukluları, Kıbrıs'tan Levant ve Mısır'a ham bakır, Ege ve Suriye'den Mısır'a yağ ve şarap.

MÖ 17. yüzyılın ortası ve 16. yüzyılın başlarında iyi örgütlenmiş Hitit askeri gücü Suriye dışında Anadolu yarımadasının batısına da yönelmiştir. I. Hattusili Yıllıkları'ndan (*CTH 4*) Anadolu'nun batısına Arzavi/Arzava'ya sefer yaptığını kendi ağzından öğrenmekteyiz. Buradan ülkesine büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarla dönmüştür. Güneydoğuya tekrar sefere çıktığında Hattusili'nin ifadesine göre devlet iki ateş arasında kalmış, "ülkelerin tümü Hititler'den kopmuş, geriye sadece Hattusa kalmıştı" (Dinçol 1982: 29; Bryce 2005: 73-74).

Hititler I. Mursili'den sonra I. Şuppiluliuma'ya kadar bölgede fazla varlık gösterememiştir. MÖ 16. yüzyılın başlarında yabancı Hyksoslar'ın ülkeden kovulmasıyla Mısır'ın 18. hanedan firavunları Suriye üzerinde tekrar nüfuzunu tesis etmek üzere seferlere başlamışlardır (Clayton 2001: 100 vd). I. Şuppiluliuma Suriye seferlerine çıktığında Levant, kuzey bölgelerindeki kent devletlerine dek Mısır hâkimiyetine girmiştir. Şuppiluliuma'nın öncesinde Anadolu'nun batısında ise Arzava Krallarından Tarhundaradu muhtemelen Mısır firavunu III. Amenhotep ile doğrudan yazışmaktadır (*EA 31, 32*; Moran 2004: 192-195; Singer 1983: 208). Hititlerin Anadolu'da hâkimiyetinin zayıfladığı bir dönemde Hititçe yazan Tarhundaradu bu boşluğu doldurma çabasında karşımıza çıkmaktadır. Mısır sarayı ile Arzava sarayı arasında yapılacak bir evlilikle kurulan diplomatik bağ sağlamlaştırılmaya çalışılmaktadır. Arzava'nın metinlerde karşımıza çıkması Hitit belgelerinde Arzava adının sık sık Ahhiyava ile birlikte geçmesi açısından önemlidir.

3) Hititlerin Çıkar Çatışmaları

a) Babil ve Assur

Mezopotamya'nın Hitit Kralı'na eşit iki kralından 16. yüzyılda Babil'de I. Mursili sonrası Hammurabi hanedanının yerini alan Kassit hanedanı, Fırat'ın batısında toprak arayışına girmemiş olarak görünmektedir. Ancak 14. yüzyılda Mittanni devletinin güçten düşmesinden sonra boşluğu dolduran Assurlu krallar, Hitit devletinin çıkarları için ciddi tehdit oluşturmuştur. Babil kralının, Assur hanedanının yükselişinden rahatsızlığını dile getirdiği bir Amarna mektubu bu durumu vurgulamak açısından ilginçtir (*EA* 9; Moran 2004: 80-82; Klengel 1999: 131). Assur kralı I. Aşşurballit'in Mısır Kralı III. Amenhotep ile eşit konumda yazıştığını duyan Babil kralı II. Burnaburiyaş Mısır'a giden Assurluların Mısır'da iş yapmadan geri gönderilmelerini talep etmektedir. Assurlu tüccarlar için buna benzer bir talebini emir olarak IV. Tuthaliya'nın Amurru kralı Şauşgamuva'ya verdiğini görmekteyiz. Assur kralları Fırat'ın batısına geçmemekle beraber, Ergani (Diyarbakır) bakır yataklarına yönelmiş olmalıdır. III. Hattusili (M.Ö. 1267-1237) tahta geçtiğinde Assur kralından uygun hediyeler alamadığını belirtmiştir. IV. Tuthaliya bir yandan Assur kralı ile diplomatik yazışmalarını sürdürürken, diğer yandan, vasalından Assur'a ticaret ambargosu uygulamasını talep etmektedir (*CTH* 105: § 11). Bu engelleme çabası Ahhiyava gemileri için de geçerlidir (*CTH* 105: § 13).

b) Mısır

Mısır'ın Anadolu ve Suriye ile bağları 15. yüzyıldan sonra daha da kuvvetlenmiştir. Mısır'ın Suriye'deki varlığı 14. yüzyılda Hititlerin bölgenin kuzeyinde kalıcı hamlelerde bulunması ile değişmiştir. Sadık Mısır vasalları Hitit saflarına katılmış ve iki imparatorluk arasındaki bölgeye hâkimiyet yarışı, tarafları Kadeş savaşına doğru götürmüştür. Hitit lehine sonuçlanan savaş sonrasında yapılan Hitit-Mısır barışının altında yatan nedenler olarak dönemin realpolitığının de etkisinin varlığından söz edebiliriz. Güçlenen Assur, Hitit - Mısır barış sürecini hızlandırmış olmalıdır.

c) Ahhiyava

Çoğu bilimadamları tarafından kıta Yunanistan ve Ege adalarına ya da bu coğrafyanın en azından bir kısmına lokalize edilen Ahhiyava Ülkesi ile ilgili

bilgilere Hitit kaynaklarında ilk kez 15. yüzyılın ikinci yarısında karşılaşılmaktadır (Güterbock 1984: 116). 15. yüzyılın ikinci yarısı aynı zamanda Ege arkeolojisi yapanlara göre Ege ve Batı Anadolu'daki Minos kıyı yerleşmelerinin Akhalara geçtiği dönem olarak yorumlanmaktadır. Girit Knossos'ta hâkimiyet bu dönemde Akha hanedanına geçmiştir (Mellink 1983: 139). Burada Ahhiyava ile ilgili bazı belgeleri kronolojik bir sıraya koymaya çalışmaktansa, Ahhiyava'nın Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz'deki etkinliklerini merkezlere göre ele almak, Ahhiyava'nın amaçlarını ve ilgi alanlarını anlamamıza daha çok yardımcı olabilir.

Vilusa (Kuzey Batı Anadolu)

Vilusa, Ege'den Karadeniz'e çıkış yolunda, hakim bir noktadadır (Dinçol/Dinçol 2009: 143). MÖ 13. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Tavagalava Mektubu'nda (*CTH* 181, IV) Hatti - Ahhiyava ilişkilerinin Vilusa meselesi yüzünden düşmanca olduğu geçmektedir (Bryce 1985: 14 vd). MÖ 13. yüzyılın ikinci yarısında Vilusa Kralı tahttan indirilmiş ve kaçarak, Milavatta Mektubu'nun (*CTH* 182) alıcısına sığınmıştır (Bryce 1985). Hitit Kralı, Valmu'yu tekrar tahtına geçirmek istemiştir. Tavagalava Mektubunda geçen Vilusa meselesi⁴ Milavatta Mektubu'ndaki duruma benzer olmalıdır. II. Muvatalli (MÖ 1295-1272) tahttan indirilmiş vasali olan Vilusa Kralı Alaksandu'yu tekrar tahtına yerleştirmiştir (Güterbok 1983). Yapılan antlaşmada (*CTH* 76) Arzava Ülkeleri ve Vilusa Ülkesi fethedildiğinden beri, Arzava Ülkeleri Hititlere karşı savaşa dahi, Vilusa'nın sadık kaldığından bahsedilmektedir (Beckman 1996: 82 vd; Güterbock 1986).

Arzava Ülkeleri ve Batı Anadolu

Ahhiyava'nın ilk kez Hitit metinlerinde yer aldığı Madduvatta Metninde (*CTH* 147), Ahhiyalı Attarsiya tarafından ülkesinden kovulan ve Hitit Kralı tarafından yemin altına alınan Madduvatta'nın, Batı Anadolu'daki politik kariyerini izlemektedir. Madduvatta'nın Hitit, Arzava ve Ahhiyava Kralları arasında gidip gelen işbirlikleri, Hitit aleyhine sonuçlanmıştır. Örneğin, Arzava

⁴ Tavagalava Mektubunda, Hatti ve Ahhiyava kralları Vilusa kenti için savaşmışlar ve sonra barış yapmışlardır (Güterbock 1984: 120).

Krallarından Kupanta-Kurunta'ya saldırması ve yenilmesinin ardından Hitit ordusunun yardımıyla tekrar tahtına geçebilmiş, Madduvatta'yı öldürmeye gelen Ahhiyalı Attarsiya'nın ordularının karşısına yine Hitit ordusu çıkmıştır. Ancak daha sonra bölgede çıkan bir Hitit karşıtı ayaklanmada, Hitit tarafından düşman tarafına geçmiş ve Kupanta-Kurunta ile anlaşmıştır. Sürekli taraf değiştirmelerini çeşitli nedenlerle açıklayan Madduvatta'yı aşağıda bahsedeceğimiz Kıbrıs harekâtı sırasında ezeli düşmanı ile beraber hareket ederken görmekteyiz.

Bir diğer Hitit karşıtı Piyamaradu'nun politik kariyerinin özeti bölgenin sistemli bir biçimde istikrarsızlaştırılmasını gözler önüne sermektedir. Lukkalıları bir nedenle, hem muhtemelen Ahhiyava Kralı'nın kardeşi Tavagalava'dan hem Hitit Kralı'ndan yardım istemiştir (CTH 181). Aynı belgede Hitit Kralı, muhtemelen Arzavalı olan Piyamaradu'nun Hitit topraklarını taciz etmesinden Ahhiyava Kralı'na şikayet etmektedir. Piyamaradu'yu Millavanda'da Hitit Kralı'na teslim edeceğini söyleyen Ahhiyava Kralı bunu yerine getirmemiştir. Bir başka belgeden (CTH 191 - Manapa-Tarhunta Mektubu) Piyamaradu'nun aynı zamanda Seha Nehir Ülkesi kralına karşı Hitit karşıtı Millavata yöneticisini kışkırttığını öğrenmekteyiz (Bryce 2006: 85 vd; Houwink ten Cate 1983). Piyamaradu ya da Millavandalı Atpa, Hitit hâkimiyetinde olan Lazpa'ya (Lesbos) saldırmıştır. Bu olaylar sırasında Hitit lehine arabuluculuk yapmaya çalışan bir diğer Arzava Ülkesi'nin Mira-Kuvaliya'nın Kralı Kupanta-Kurunta'yı görmekteyiz. Piyamaradu'nun, Masa Ülkesi ve Tarsus bölgesi ile beraber geçtiği başka bahisler de vardır (Bryce 2005: 226).

MÖ 13. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bir belgeden (CTH 211), Seha Nehir Ülkesi kralı Tarhunradu'nun Ahhiyava Kralı'nın desteğine güvenerek Hititlerle savaştığını, ancak umduğu desteği bulamayarak, Hitit Kralı (IV. Tuthaliya) tarafından tahtından indirildiğini öğrenmekteyiz (Bryce 2003: 115-116).

Millavanda / Milavatta (Milet) ve Apasa (Efes)

Muhtemelen MÖ 15. yüzyılın ikinci yarısında Ahhiyava hâkimiyetinde bulunan Milavatta II. Mursili'den (MÖ 1321-1295) önce Hitit etkisine girmiştir.

II. Mursili'nin annallerinden öğrendiğimize göre Milavatta, Arzavali Uhhaziti ile birlikte Ahhiyava tarafına geçmiştir. Mursili Uhhaziti'nin kenti Apasa'yı ve Millavanda'yı ele geçirmiştir. Uhhaziti ve iki oğlu Mursili'ye sorun çıkarmaya devam etmişlerdir. Ahhiyava kralı kendisine sığınan Uhhaziti'nin bir başka oğlunu Hitit kralına teslim etmiştir (Dinçol/Dinçol 2009: 146). Ahhiyava'nın Hitit lehinde olduğunu görebildiğimiz bir diğer belge, en geç III. Hattusili dönemine tarihlenen Tavagalava Mektubu'dur (CTH 181)⁵. Milavatta Mektubu'nun (CTH 182) alıcısını Millavanda Kralı olarak kabul edersek, Millavanda'da en geç IV. Tuthaliya döneminde Büyük Kralın "oğlum" diye hitap ettiği bir yönetici vardır (Bryce 2002: 192).

Alaşiya (Kıbrıs / Kıbrıs'ın bir limanı)

Kıbrıs'ın 3. binyıldan itibaren Doğu Akdeniz'in başlıca bakır ihracatçısı olmakla beraber, ada dışındaki politik etkinliğinden pek söz edilemez. Kıbrıs 15. yüzyılın sonlarında Hitit Kralı'na haraç vermektedir ve Büyük kral (muhtemelen I/II Tuthaliya) Kıbrıs'ın kendisine ait olduğunu söylemektedir (CTH 147 §30). Ancak, Ahhiyalı adam Attarsiya ve Piggayalı adam Kıbrıs'a baskınlar düzenlemiş ve Madduvatta da Hitit vasali olduğu halde onlara katılmıştır (Beckman 1996: 144 vd; Heinhold-Krahmer 1977: 260 vd; Güterbock 1983: 133 vd).

Levant Limanları

Doğu Akdeniz'de Levant limanlarıyla ilişkili olarak Ahhiyava, Şauşgamuva antlaşmasında geçmektedir. IV. Tuthaliya, Hatti - Assur ilişkilerinin düşmanca olduğundan Assur'dan gelen ve Assur'a giden tüccarları Amurru Krallığı topraklarından geçirmemesini Şauşgamuva'ya emretmektedir. Bu talimat aynı zamanda Ahhiyava gemileri için de geçerlidir (Bryce 2005: 309; Singer 1991: 171).

⁵ Mektubun ikinci sütununda Hitit Kralı Ahhiyava Kralı'na: "...bana eşit olan birinin sözünü (emrettiği için) dinlemem" ya da "...bana eşit olan birinin sözünü dinlemeyeyim mi" (Güterbock 1984: 121) demektedir. İfadenin doğru çevirisinin ne olduğundan daha çok buradaki eşitlik kavramının kesinliği önemlidir.

4) Sonuçlar

Yukarıda kısaca ele aldığımız olaylar göstermektedir ki, Ahhiyava Hititlerin Batı Anadolu ile ilgili tüm sorunlarında olmasa da, yer aldığı tüm olaylarda sorunun parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahhiyava'nın rolü çoğunlukla da esas problemin kaynağı gibi görünmektedir. Kuzey Batı Anadolu'dan Doğu Akdeniz limanlarına uzanan Ahhiyava'nın hareketlerinin altında yatan ana neden Hitit kontrolü altındaki ticarete ve ticaretin getirdiği zenginliğe el koymak ya da en azından daha fazla pay almak olmalıdır. Hititlerin devlet teşkilatını finanse etmek üzere doğuya yönelmesi gibi doğuya yönelen Ahhiyava'nın büyük güçler ligine girme çabaları olarak değerlendirilebilir. Bu noktada Anadolu ve Levantta merkezi bir güç olan Hititler, Ahhiyava'nın önündeki en büyük engeldir. Ahhiyava, bu engeli aşmak için özellikle Anadolu'nun batısının politikası üzerine oynayıp Hitit İmparatorluğu'nu destabilize etme yöntemini seçmiştir.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- Akkermans/Schwartz 2003: P.M.M.G. Akkermans/G.M. Schwartz. *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (c.16,000-300 BC)*. Cambridge.
- Beckman 1996: G. Beckman. *Hittite Diplomatic Texts*. Atlanta, Georgia.
- Bryce 1985: T. Bryce. "A Reinterpretation of the Milawata Letter in the Light of the New Join Piece", *Anatolian Studies* 35: 13-23.
- Bryce 2002: T. Bryce. "The Trojan War: Is There Truth behind the Legend?", *Near Eastern Archaeology* 65/3: 182-195.
- Bryce 2003: T. Bryce. *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*. London.
- Bryce 2005: T. Bryce. *The Kingdom of the Hittites*. Oxford.
- Bryce 2006: T. Bryce. *The Trojans and Their Neighbours*. London.
- Clayton 2001: P. A. Clayton. *Chronicles of the Pharaohs*. London.
- CTH= E. Laroche. *Catalogue des textes hittites*. Paris (1971).
- Dinçol 1982: A. Dinçol. "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: 18-120.
- Dinçol 2006: A. Dinçol. "Hititler, Doğu ile Batının Buluşma Noktasındaki İmparatorluk", *National Geographic Türkiye Ocak 2006*: 64-91.
- Dinçol/Dinçol 2009: A. Dinçol/B. Dinçol. "M.Ö. 2. Binyılda Doğu Akdeniz Havzasında Ekonomik Çıkar Çatışmaları -Braudel'ci Bir Kurgu Denemesi-", *Muazzaz İlmiye Çığ'a Armağan Kitap*: 127-151.
- EA= Amarna Metinleri Yayın Numarası.
- Güterbock 1983: H. G. Güterbock. "The Hittites and the Aegean World: Part 1. The Ahhiyawa Problem Reconsidered", *American Journal of Archaeology* 87/2: 133-138.
- Güterbock 1984: H. G. Güterbock. "Hittites and Akhaeans: A New Look", *Proceedings of the American Philosophical Society* 128/2: 114-122.
- Güterbock 1986: H. G. Güterbock. "Troy in Hittite Texts, Wilusa, Ahhiyawa, and Hittite History", in *Troy and Trojan War* (Ed. M.J. Mellink). Bryn Mawr: 33-44.
- Heinhold-Kramer 1977: S. Heinhold-Krahmer. *Arzawa: Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen*, Heidelberg.

- Houwink ten Cate 1983: P. H. J. Houwink ten Cate. "Sidelights on the Ahhiyawa Question from Hittite Vassal and Royal Correspondence", *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch genootschap Ex Oriente Lux* 28: 33-79.
- Klengel 1992: H. Klengel. *Syria 3000 to 300 B.C.* Berlin.
- Klengel 1999: H. Klengel. *Geschichte des hethitischen Reiches.* Leiden.
- Kühne/Otten 1971: C. Kühne/H. Otten. *Der Šaušgamuwa-Vertrag (Eine Untersuchung zu Sprache und Graphik)*, Wiesbaden.
- Mellink 1983: M. J. Mellink. "The Hittites and the Aegean World: Part 2. Archaeological Comments on Ahhiyawa-Achaians in Western Anatolia", *American Journal of Archaeology* 87/2: 138-141.
- Moran 2004: W. L. Moran. *Les lettres d'El-Amarna*, Paris.
- Singer 1983: I. Singer. "Western Anatolia in the Thirteenth Century B.C. According to the Hittite Sources", *Anatolian Studies* 33: 205-217.
- Singer 1991: I. Singer. "A Concise History of Amurru", Appendix 3" in S. Izre'el, *Amurru Akkadian: a Linguistic Study* (vol. 2). Atlanta: 135-195.

